

L'EVOLUCIÓ DE LA VIL·LA ROMANA EN EL PERÍODE TARDOROMÀ A CATALUNYA

MARTA PREVOSTI I MONCLÚS¹

Institut d'Estudis Catalans – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Lliurat el 30 de maig de 2022. Acceptat el 18 de juny de 2022.

RESUM

Evolució de la vil·la romana en el període tardoromà a Catalunya, a partir de l'arqueologia, l'estudi del poblament rural i de les fonts antigues. A partir del segle IV es redueix considerablement el nombre de vil·les, per bé que les existents es converteixen en centres de poder importants, amb residències luxoses, que van assumint funcions fiscals, jurídiques i religioses. Això no obstant, el sistema econòmic és molt diferent del de l'Alt Imperi. En el segle V, moltes d'aquestes vil·les riques es ruralitzen i poques són les que queden en el segle VI, moment en què els grans propietaris deixen de residir al camp. La dicotomia entre nucli urbà i territori posa fi al concepte de ciutat de l'antiguitat. Amb tot, les estructures que les ciutats havien imprès al paisatge segueixen persistint durant tot el període visigòtic.

PARAULES CLAU

Vil·la romana, tardoromà, poblament rural, colons, *iugatio-capitatio*.

1. mprevosti@icac.cat

Evolution of the Roman villa in the late Roman period in Catalonia

ABSTRACT

The article is about the evolution of the Roman villa in the late Roman period in Catalonia, based on archaeology, the study of the rural population and ancient sources. From the 4th century onwards, the number of villas decreased considerably, although the existing ones became important centres of power, which assumed fiscal, legal and religious functions, and developed luxurious residences. However, the economic system became very different from that of the High Empire. In the 5th century, many of these wealthy villas were ruralized and few survived in the 6th century, when large landowners ceased to live in the countryside. The dichotomy between urban centre and territory puts an end to the concept of the city of antiquity. However, the structures that the cities had imprinted on the landscape remained throughout the Visigothic period.

KEYWORDS

Roman villa, late Empire, rural settlement, *coloni*, *iugatio-capitatio*.

INTRODUCCIÓ

Ramon d'Abadal² va observar la relativa uniformitat de la població urbana de tot l'àmbit de l'Imperi, «... uniformitat deguda a la mimetització general, i dintre les possibilitats locals, de la gran ciutat per excel·lència, Roma. Per això es pot parlar de la civilització urbana igualitària, com a característica de l'època». De la mateixa manera que es pot parlar de la uniformitat de les classes altes, que dirigien la ciutat, es pot parlar de la uniformitat dels propietaris de les vil·les, que de fet eren les mateixes persones, car vivien entre el nucli urbà i la vil·la. Fins i tot es pot afirmar que, en el segle IV, no hi ha diferències regionals significatives entre les vil·les romanes d'orient a occident de l'Imperi. Les diferències són essencialment les econòmiques, derivades d'agricultures distintes. Katherine Dunbabin³ parla de «a widespread uniformity in manner of

2. Ramon d'ABADAL, 1967, 201.

3. DUNBABIN (2003), p. 141.

life among the upper classes». Enrique Ariño⁴ ho recorda per a les *Hispaniae*. Aquesta unitat cultural entre les classes altes romanes, els fills de les quals eren enviats a estudiar a les principals escoles filosòfiques, retòriques i jurídiques de l'època,⁵ feia que d'Orient a Occident de l'Imperi, tot i la separació creixent que s'anava creant entre les diferents regions, les vil·les romanes riques eren el mateix tipus d'element dins del mateix sistema econòmic. Eren les cases de camp dels grans propietaris agrícoles, els centres dels *fundi*, que l'aristocràcia romana anava concentrant cada cop més a les seves mans. Tot i que les classes altes romanes vivien entre el nucli urbà i el camp, en aquest període s'aprecia una tendència cada cop més accentuada a residir a les vil·les.

És cert que alguns autors com Amià Marcel·lí consideren que la noblesa de la seva època (s. iv) és ignorant, corrupta i es dedica a una vida d'oci i ostentació. Símmac i Ausoni, en canvi, es refereixen a l'*otium* filosòfic i literari, que tradicionalment es cultivava a les vil·les. Segurament cal matisar que no tots els grans propietaris eren tan bons coneixedors de la filosofia, de la mitologia o coneixien la literatura o l'oratoria com Símmac, Ausoni, Amià Marcel·lí o Sinesi de Cirene. Cal atendre el toc d'atenció de Javier Arce,⁶ que critica la visió generalitzada que s'ha acostumat a donar de la noblesa romana com una classe culta. Ara bé, la noblesa seguia sent la classe social amb accés a la formació i per tant, els grans terratinents romans compartien la base de la seva identitat de classe, la consciència de la seva unitat en l'estructura de la societat tardoromana i la voluntat de mantenir el seu estatus privilegiat.⁷ Repassem, doncs, com evolucionen les vil·les en els dos darrers segles de la romanitat.

CONTRAST ENTRE LES VIL·LES ALTIMPERIALS I TARDOROMANES, DINS L'EVOLUCIÓ DE L'ESTRUCTURA DEL POBLAMENT

L'arqueologia ens mostra les vil·les tardoromanes com a residències àmplies i luxoses, per a l'ostentació del *dominus*. Però voldria començar per

4. ARIÑO; DÍAZ (2002), p. 68.

5. Com Alexandria, Atenes, Rodes, Roma (escola de Plotí) o a nivell més local, a l'Àfrica, Cartago, a la Gàl·lia, Bordeus i Tolosa, al nord d'Itàlia, Milà, etc.

6. ARCE (2008).

7. SCOTT (2004); HEATHER (2005).

fer un exercici que Ramon d'Abadal valorava molt, que és anar endarrere per entendre una realitat històrica. El contrast amb la vil·la romana de les primeres èpoques ajudarà a definir millor el que representa la vil·la del període tardoromà.

La clau de la diferència de les vil·les tardoromanes respecte de les altimperialis rau en el sistema jeràrquic de poblament en què estan inserides. És a dir, que hem d'entendre tot el sistema de poblament del camp per calibrar el paper que juguen les vil·les grans. En general, a l'Alt Imperi, les vil·les menors eren molt abundants, ben dotades d'àrees residencials, amb paviments de mosaics, banys, peristils, moltes eren relativament senzilles, de dimensions regulars, sense grans ostentacions. Ramon d'Abadal,⁸ en el seu relat, es deté en les centuriacions, que, efectivament, són un element cabdal de planificació del camp d'una ciutat, dins del qual estan inserides les vil·les, integrades en l'estructura del paisatge de parcel·lació regular, fruit del repartiment, l'ordenació del camp i la fiscalització de les terres. Què passa amb elles a partir del segle III? Moltes desapareixen, altres es ruralitzen, poques perduren. Es passa d'un panorama amb una quantitat notable d'establiments rurals dispersos pel camp, de riquesa mitjana, a uns territoris menys densament poblats, caracteritzats per la presència d'algunes —poques— vil·les molt riques. El paisatge agrari altimperial amb una distribució dels centres d'explotació agrícola relativament dispersa, amb una gradació important de vil·les i petits establiments, es transmuta en un paisatge amb un nombre menor de centres d'explotació, notablement humils, entre els quals destaca la gran vil·la, com a centre de poder.

Tot i que l'evolució del segle II ja presagia la gestació de la crisi, no és fins al segle III que el sistema es desestabilitza i es va entrant en una dinàmica nova. Des de l'article pioner de Miquel Tarradell⁹ sobre la zona del Villar (els Serrans, València), s'ha anat investigant el poblament rural i s'ha anat coneixent bé el fenomen de la reducció del nombre de vil·les en el període tardoromà. Els estudis de territori indiquen clarament la tendència.

Al Maresme, dos tests diferents mostren una reducció dels assentaments en el període tardoromà, d'un 21 %, o bé que els 119 jaciments altimperialis

8. ABADAL (1967), p. 183-202.

9. TARRADELL (1968).

es redueixen a 53 en el període tardoromà¹⁰. A les comarques de Girona, la disminució és del 50%.¹¹ A la vall baixa del Llobregat també es redueixen un 50%.¹² A la Cossetània oriental, al Baix Penedès,¹³ de 37 establiments rurals altimperials, sis dels quals són vil·les, es passa a 10 tardoromans, dels quals sols un és una vil·la. A l'Alt Penedès, subsisteixen en època tardoromana tres vil·les, el Vilar de Sitges, el Castell de Cubelles i Darró, a Vilanova i la Geltrú.¹⁴ A la zona d'estudi del PAT,¹⁵ al Camp de Tarragona, a l'època altimperial es compten 32 vil·les i 82 establiments rurals dispersos pel territori, mentre que a l'època tardoromana es documenten sols 8 vil·les i 39 establiments rurals. A la zona de Dertosa, a l'Ebre final, de 64 jaciments altimperialis, sols en resten 24, la qual cosa significa una pervivència del 37%.¹⁶ A la Plana de Castelló la reducció és del 87%.¹⁷ A l'Alt Palància és del 84%.¹⁸ Al territori de Lucentum, entre els segles II i III, s'abandonen més de la meitat dels establiments rurals.¹⁹ A les terres d'Alacant i Múrcia, Antonio Poveda²⁰ documenta més de dos-cents jaciments, que al llarg del segle III queden reduïts a poc més de cent: per tant, hi ha un descens aproximat d'un 50%. A l'interior de Catalunya, tenim dades de l'*ager Iessonensis*, on es documenten 73 establiments altimperials, dels quals no se'n coneix cap amb categoria de vil·la, davant 28 de tardoromans, dels quals vuit tenien la categoria de vil·la.²¹

Aquest és l'esquema de descens dràstic dels establiments del poblament rural; tot i que amb variables regionals notables, la tendència és unànime. En el context d'aquest descens apareixen les grans vil·les tardoromanes, interpretades com el fruit de l'acaparament de la propietat de la terra en poques mans.

10. PREVOSTI (1981a; *id.* 1981b).

11. NOLLA; CASAS (1984).

12. MENÉNDEZ; SOLIAS (1985; *id.* 1996-97).

13. GUITART; PALET i PREVOSTI (2003).

14. Aquesta darrera presenta una sala de recepció de 13 × 7,8 m, amb absis pentagonal.

15. LÓPEZ VÍLAR; PREVOSTI i FIZ (2010).

16. JÁRREGA (2013).

17. *Id.*

18. *Id.*

19. FRÍAS (2008).

20. POVEDA (2008).

21. RODRIGO (2013).

ARQUITECTURA DE LES VIL·LES TARDOROMANES

Així, doncs, les grans vil·les del segle IV i V presenten residències luxoses. Es construeixen sales de representació per mostrar el poder i l'estatus del *dominus*, ricament pavimentades de mosaics i amb les parets decorades amb aplacats de marbre i pintures. Els espais més representatius són les sales d'audiències, els menjadors, els vestíbuls i els banys. L'aula d'audiències i el triclini triconc es donen a les vil·les amb les mateixes formes arquitectòniques que a la *domus* de ciutat. La sala d'audiències clàssica té planta basilical, coronada per un absis, elevat un graó, on seia el *dominus* per rebre els seus clients, colons, subordinats i despatxava els temes econòmics.²² Es tracta de la sala destinada a l'activitat pública de l'amo. Simon Ellis considera que ha d'estar connectada amb l'exterior i no ha de ser necessari travessar tot el peristil de la casa per accedir-hi. Aquesta situació s'ha observat en algunes vil·les de l'Aquitània²³ o bé a la vil·la d'Almenara de Adaja (Valladolid), on la sala amb absis pentagonal amb contraforts és molt a la vora de la porta que s'obre al primer peristil, considerat la part pública de la casa.²⁴ En aquests casos de proximitat de l'entrada, aquestes sales, d'arquitectura i decoració pensades per impressionar i amb la funció de manifestar les distàncies i justificar el poder de l'amo, podrien haver estat el lloc de recepció dels camperols.

L'exemple més destacat de sala d'audiències de les vil·les tardoromanes catalanes del segle IV es troba a Darró, a Vilanova i la Geltrú: una sala de 12 × 7 m, amb absis pentagonal elevat un graó per sobre de la resta de l'estança.²⁵ També hi ha una sala rectangular absidada, amb avantcambra, del segle IV, a Centelles, i una altra a la vil·la de la Pineda o Cal·lípolis, del segle III, a Vila-seca.²⁶ A la vil·la de Torre Llauder, s'afegeix un absis, potser ja en el segle IV, a la sala

22. SFAMENI (2005).

23. BALMELLE (2001): «[...] présence, à la périphérie du péristyle, de multiples salles qui se distinguent par leur ampleur, leur architecture, leur décor de sol en mosaïques, voire parfois leur confort (chauffage). [...] Ces pièces peuvent être assimilées à des salles de réception et à des vestibules d'apparat, sans qu'on préjuge pour autant que ces espaces aient eu un usage unique».

24. GARCÍA MERINO; SÁNCHEZ SIMÓN (2001); *id.* (2004); GARCÍA MERINO (2008); SÁNCHEZ SIMÓN (2020).

25. LÓPEZ MULLOR (2017).

26. DÍAZ; MACÍAS (2007).

rectangular de recepció principal del segle III, per transformar-la en una aula de planta basilical.²⁷ A la vil·la del Romeral d'Albesa, a la segona meitat del segle IV la sala principal de rebre és rectangular, absidada, dividida en dues parts, amb la zona de l'absis més elevada, que tant podria haver fet la funció de sala d'audiències com de menjador.²⁸ Existeixen altres vil·les tardanes de l'àrea catalana que presenten una sala de planta rectangular amb absis, per bé que són més modestes, com la vil·la del segle IV dels Ametllers de Tossa de Mar, o la vil·la de finals del segle IV del Pont del Treball Digne, de Barcelona.

Els menjadors, en canvi, representen espais privats, on el propietari rebia els amics i els alts dignataris. S'ubiquen, per tant, en una situació recòndita de la casa. Simon Ellis²⁹ distingeix la gran sala del sopar (*grand dining hall*) destinada als amics i els alts dignataris, que en la seva expressió més rica sol tenir la forma d'una aula triconca o triabsidada. Es tracta d'un tipus d'arquitectura molt en boga al període tardoantic de planta centralitzada, com són també altres menjadors extremament luxosos de planta octogonal, circular, poliabsidada, cruciforme, etc. Amb tot, també n'hi ha de més simples, en forma de sales rectangulars amb un sol absis, o bé amb dos. Ara bé, a la zona catalana solament coneixem una aula triconca, o millor tetraconca amb funció de triconca, a Centelles.³⁰ A la Pineda o Cal·lípolis es coneix una sala cruciforme, amb molt probable funció de menjador.³¹ Finalment, a la vil·la de la Gran Via - Can Ferrerons, a Premià de Mar, al segle V es va bastir un pavelló de rebre de planta octogonal amb tres sales radials, interpretades com a menjadors.³² Es tracta dels tres únics casos de vil·les tardoromanes de l'àrea catalana, que presenten menjadors d'arquitectura luxosa i a la moda, fet que indica la més alta ascendència dels propietaris.

Amb tot, cal tenir en compte que aquestes sales nobles sovint es podien usar per a funcions diverses.³³ És a dir, que es podia rebre en una aula triconca³⁴

27. CLARIANA; PREVOSTI (2016).

28. MARÍ; REVILLA, 2006; *id.* (2020).

29. ELLIS (1991).

30. BRÜHLMANN (2015).

31. DÍAZ; MACIAS (2007).

32. PREVOSTI; COLL (2021).

33. DUVAL (1984); WALLACE-HADRILL (1988); ROSSITER (1991); ELLIS (1991); *id.* (1997); SODINI (1995); *id.* (1997); DUNBABIN (2003), p. 171-172.

34. MORVILLEZ (1995).

i es podia banquetejar en una sala d'audiències.³⁵ Simon Ellis³⁶ destaca que la casa aristocràtica era també el lloc de treball del propietari i Yvonne Thébert³⁷ remarca que l'arquitectura permet captar el concepte que es tenia de la vida privada a les classes dirigents romanes, que permetia que algunes activitats netament socials es desenvolupessin en espais privats, sense que es considerés que els ciutadans privats usurpessin el poder que per llei corresponia a les autoritats públiques. Efectivament, les vil·les tardoromanes acaben fent funcions netament públiques, quan els seus propietaris assumeixen l'administració de la justícia i la recaptació dels impostos, funcions per a les quals eren necessàries les sales d'audiència.

El protocol cerimonial que es desenvolupava al voltant del *dominus* és un clar exponent de la distància jeràrquica creixent que el separava dels seus inferiors. En aquests aspectes clau de la vida quotidiana de la casa, el comportament de l'emperador i la seva litúrgia palatina proporcionen les fórmules a emular per l'aristocràcia romana. Sabem que Dioclecià va introduir en el protocol de la cort aspectes del cerimonial de la monarquia persa.³⁸ Noël Duval³⁹ destaca que l'aula basilical i la triconca dels palaus imperials responen als mateixos models que els de l'arquitectura domèstica contemporània. Els palaus s'inspiren amb freqüència en les grans vil·les i aquestes beuen al seu torn de l'arquitectura palatina.

Ara bé, en el segle v, a l'àrea catalana, les noves construccions són menys ostentoses i fins els banys són cada cop més escadussers i senzills. En el segle vi, l'arqueologia detecta molt poques construccions noves a les vil·les. De fet, a partir del segle v, passada la gran esplendor del segle iv, les vil·les entren en una fase de decadència, de vegades d'abandó d'alguna de les seves parts, en general de reducció de la riquesa i l'ostentació. Es detecta de forma força estesa el procés de ruralització, amb la conversió de les sales nobles a usos funcionals agraris, en un procés que mostra de forma ben clara que els propietaris ja no hi devien sojornar. Es perforen mosaics preciosos per encaixar els *dolia* de la *cella vinaria*, o bé el *frigidarium* dels banys es converteixen en un espai de premsa, on el most

35. MORVILLEZ (2007).

36. ELLIS (1988).

37. THÉBERT (1987).

38. AURELI VÍCTOR (39.2) afirma que Dioclecià va ser el primer d'acceptar ser considerat i adorat públicament com un déu. Ammià Marcel·lí (15.5.18) afirma que Dioclecià August va ser el primer a impulsar ser adorat segons el costum dels reis estrangers.

39. DUVAL (1984).

o l'oli es recull a l'antiga piscina de bany. El segle VI es considera la fi de les vil·les a les províncies de les *Hispaniae*. Tot fa pensar que els grans propietaris passen a residir als nuclis urbans.

EVOLUCIÓ FISCAL I DE LES INSTITUCIONS

De forma similar a com s'expressava Plini el Jove,⁴⁰ en el seu epistolari del segle II dC, Símmac (Quintus Aurelius Symmachus),⁴¹ en el segle IV també associa l'*otium* amb la vida al camp, on es pot fruit de la *voluptas* que deriva de l'*otium ruris*, lluny del bullici de la ciutat.⁴² En el mateix sentit es manifesta l'*Expositio totius mundi* (LV, 26-30) quan afirma que els senadors prefereixen gaudir amb tota seguretat dels seus béns abans de fer-se càrrec de les obligacions polítiques.⁴³

Els petits camperols van tendint a lliurar-se a la protecció del *dominus* de la vil·la important de la regió, davant les greus dificultats de fer front als impostos de la *iugatio capitatio*, el nou sistema fiscal de Dioclecià que tendeix a lligar el cultivador a la terra, car l'impost es paga per la terra i pels homes.⁴⁴ Els petits propietaris, per tant, es converteixen en colons d'un gran propietari, a qui paguen impostos i prestacions. A partir de la segona meitat del segle IV, i de forma generalitzada en el segle V, el *dominus* acaba assumint les obligacions fiscals dels colons davant l'Estat i es converteix en l'interlocutor únic.⁴⁵ Les aristocràcies provincials (*honorati*) reben un tracte més favorable de l'Estat, que els permet pagar tots els impostos en bloc i els fa exempcions fiscals importants. Els dominis van adquirint cada cop més autonomia. Amb aquest procés, el *dominus* va assumint també poder judicial i acaba administrant la justícia del seu territori. Paral·lelament, als nuclis urbans de les ciutats, els edificis públics van quedant inutilitzats, el sòl públic és envaït per edificis privats que desfiguren els

40. PLINI EL JOVE, *Epistulae* II,17,1.

41. SÍMMAC, *Epistulae* IV, 18. Vegeu RODA (1985).

42. També és cert que en una altra carta (Ep. 2,22), el mateix autor comenta el perill del camp proper als nuclis urbans, d'allò que hom dedueix que és millor gaudir de l'oci dins d'aquests que no pas exposar-se als perills del món rural.

43. SFAMENI (2006).

44. CARRIÉ (1993); CHAVARRIA (2007).

45. ESPINOSA (2006); FERNÁNDEZ OCHOA; GIL-SENDINO (2008).

MARTA PREVOSTI I MONCLÚS

eixos urbans, les basíliques, els fòrums i les construccions administratives s'ensorren o es compartimenten per dedicar-les a altres usos.⁴⁶ És clar que els edificis públics deixen de ser necessaris per administrar justícia, per reunir l'assemblea dels decurions, per vetllar per la seguretat, en definitiva, el fòrum deixa de ser el centre de la vida pública. Els temples pagans també van sent abandonats, de vegades destruïts, altres reconvertits. En el seu lloc sorgeixen els edificis d'un nou poder naixent, el de l'Església. Així doncs, el sistema de la vil·la, que havia estat clarament el dinamitzador de la societat dels segles I i II, amb la crisi del segle III fa un gir de 180 graus i es converteix en el motor de l'immobilisme i l'estancament econòmic dels segles IV i V.

ESTRUCTURA SOCIAL I ECONÒMICA DE LA PROPIETAT TARDOROMANA

A partir de les reformes de Dioclecià es recupera l'estabilitat, perduda durant l'anarquia militar, però també s'entra en una nova època. El segle IV va proporcionar una llarga estabilitat que va permetre reprendre la producció agropecuària, per bé que sota un ordre social nou. La nuclearització de la població torna a ser important, de vegades entorn de les vil·les, altres cops en nuclis de població rural de tipus *vicus* o simples aglomeracions. Alguns autors parlen de la recuperació del camp en el segle IV. És cert que es pot al·ludir a la riquesa de les grans vil·les i a la presència en elles d'objectes d'importació, testimoni del comerç de llargues distàncies.⁴⁷ Però les importacions certifiquen la compra, per bé que no pas la venda. La impossibilitat de calcular els volums de la producció impedeix saber fins a quin punt es produïen excedents per a l'exportació a llargues distàncies. Per descomptat que se seguia produint vi i oli, com certifiquen les instal·lacions de premsat i les *cellae vinariae* i *oleariae*. Ara bé, manquen les àmfores, que durant l'Alt Imperi donen fe del comerç d'ultramar de grans proporcions. Els estudis d'Allan Parker⁴⁸ sobre els vaixells naufragats detectats al Mediterrani demostren el declivi generalitzat del comerç al Mediterrani a partir del segle III.

L'àrea catalana no va recuperar les exportacions d'ultramar, que l'havien enriquit a l'Alt Imperi. Tots els testimonis apunten a un important estancament

46. ELLIS (1988).

47. ARIÑO; DÍAZ (2002).

48. PARKER (1992).

de la mobilitat social, un estancament de les exportacions, una dràstica reducció dels contactes mercantils, que queden limitats a importacions per a les elits, i una molt possible reducció de la densitat de població.

En general s'interpreta que les grans vil·les tardoromanes són centres de poder i de gestió de latifundis més o menys grans, i els establiments rurals propers s'entenen com nuclis d'explotació agrícola dependents d'elles. Ens hem d'informar de les fonts escrites per poder complementar la interpretació d'allò que mostra l'arqueologia.

Com ja succeïa a l'Alt Imperi, com s'observa clarament a Plini el Jove, al període tardoromà la gran propietat estava dividida en unitats d'explotació petites, que es podien posseir en llocs ben diversos, fins i tot en diferents províncies de l'Imperi. És el cas del *barcinonense* Luci Minici Natalis,⁴⁹ general de Trajà i d'Adrià. El de Thirasia, que posseïa al segle iv nombroses propietats a la vall mitjana de l'Ebre i altres a la vora de *Barcino*. O a l'inici del segle v, les propietats que posseïa Melània la Jove, distribuïdes per diverses províncies de l'Imperi.⁵⁰ O l'agrònom Pal·ladi, del qual, en l'obra *Opus agriculturae*, es desprèn que tenia propietats a Roma, Sardenya i possiblement a Hispania i la Gàl·lia.⁵¹ Per això el terme 'latifundista' es posa en qüestió per qualificar els grans propietaris tardoromans, i en molts casos semblaria més adient qualificar-los de multipropietaris.⁵² Per descomptat que aquesta situació és una dificultat afegida per a l'arqueologia. Moltes vil·les senzilles eren unitats d'explotació de terres de grans propietaris, sota la gestió d'un *conductor*, o un *procurator*, amb qui l'amo que residia lluny mantenia contacte. Al seu torn, el *conductor* arrendava parcel·les de terra a colons⁵³ i pagava les rendes al propietari. Per això existia la fórmula legal de la *locatio-conductio*. D'aquesta manera, hi havia vil·les molt riques que ens informen de la vida al camp dels grans propietaris, i altres de molt senzilles que poden no correspondre a petita propietat.

Dissortadament, l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi no s'ocupa de la situació econòmica i social de la pagesia del seu temps, el segle v, i tampoc la reflecteix

49. MAYER (1991); VERRIÉ, (1992); OLESTI (2006); MAYER (2015).

50. Hispania, Itàlia, Sicília, Àfrica, Mauritània i Britània. (BLÁZQUEZ, 1997). *Vita Mel. Gr.* 37.

51. BARTOLDUS (2012).

52. ETTIENNE (1989).

53. Un exemple es troba a SÍMMAC (*Epistulae* VI, 11; VII, 66; IX, 52), que controlava personalment les seves propietats de la Campània i del Laci, però que tenia un conductor per a les seves propietats de Sicília i potser altres més.

ni tan sols de forma indirecta, car copia dels agrònoms antics, especialment de Varró i Columella. Per exemple, els tres nivells de comandament de la granja que descriu, *dominus, procurator* i *agro praesul* (= *vilicus*, 1.6.18) (1.36.1), són els de Columella. O bé la recomanació que les vil·les tinguin els seus propis ferrers, fusters, ceramistes i boters (1.6.2), en la qual s'ha volgut identificar l'«autarquia» del baix imperi, de fet és basada en Varró i per tant reflecteix la situació del segle I aC,⁵⁴ i de fet, l'ideal d'autarquia de l'*oikos* de tota la romanitat.

La política de lligar els colons a la terra comença en el segle IV, com a conseqüència del nou sistema d'impostos. L'Estat romà, en l'intent d'assegurar-se els ingressos a llarg termini, davant la necessitat de recursos que produïa la pressió militar de les fronteres, va incrementar la responsabilitat dels grans propietaris en la recol·lecció dels impostos i, d'altra banda, va lligar els colons a la terra per assegurar que aquests terratinents tinguessin la capacitat de pagar els impostos.⁵⁵ És la *iugatio capitatio*, de què hem parlat més amunt. Amb aquest procés, els colons s'equiparen en molts aspectes als esclaus i sofreixen noves formes d'opressió que disminueixen el seu poder econòmic. Disminueix, per tant, llur iniciativa en invertir en la productivitat de les seves terres.⁵⁶

QUI EREN ELS GRANS PROPIETARIS DE LES GRANS VIL·LES?

Els amos de les grans vil·les, els grans propietaris de terres tardoromans, eren bàsicament privats, l'emperador i l'Església, una institució que entra en escena com un poder emergent d'importància capital, en aquest període. L'Església va acaparar grans extensions de terres a l'Imperi tardà, en virtut del costum creixent de fer-li donacions o de deixar-li les terres en testament. Tenim informació al respecte en les actes conciliars o en documents hagiogràfics.⁵⁷ Més avall fem al·lusió als documents excepcionals de les donacions al monestir de Sant Vicenç d'Assan. També nombroses finques devien estar en mans de senadors o alts càrrecs de l'administració imperial, car a l'Imperi tardà el nombre de senadors i alts càrrecs es va multiplicar. La militarització de l'alta burocràcia va

54. FITCH (2012).

55. KEHOE (2007).

56. KEHOE (2013).

57. VELÁZQUEZ (2007).

contribuir a crear una major diversitat d'origen dels grans propietaris. L'administració provincial (*honorati*) i les elits locals van seguir ocupant també un lloc entre ells. Un exemple de personatge amb càrrecs a l'època de Teodosi va ser Nummi Aemilià Dexter, fill del bisbe Pacià de *Barcino*. Paulí de Nola i la seva esposa Thirasia degueren tenir propietats a la zona de la vall mitjana de l'Ebre o prop de *Barcino*, propietats que van vendre per lliurar-se a la vida cristiana el 395. Però l'epigrafia ens aporta alguns noms de propietaris com Vitalis⁵⁸ (vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar), Fortunatus (villa Fortunatus de Fraga), Cecilianus (Can Pau Birol, Bell-Lloc). I la topografia revela també alguns noms de propietaris, com el cas de *Primiliano*, l'actual Premià de Mar (el Maresme), que apareix en documents del segle x («in terminos de Primiliano», CSC, 314, 996), que Coromines considera derivat del nom personal llatí Primillus,⁵⁹ i que pensem que cal identificar amb la gran vil·la tardoromana que l'arqueologia ha descobert recentment a Premià: la Gran Via - Can Ferrerons. A més, cal comptar, durant l'Imperi tardà, amb explotacions en mans dels emperadors, que devien ser conduïdes per un administrador o *procurator*, personatge que devia residir en una vil·la des de la qual controlava les finques, donades en cultiu a *coloni*. Per a la nostra zona, hi ha testimonis de propietat imperial a l'Alt Imperi, i per tant és ben possible que també n'hi hagués a la romanitat tardana.

EVOLUCIÓ A LA TARDOANTIGUITAT

I cap a on evoluciona aquesta situació? Ens ha pervingut una transmissió excepcional de documents del segle VI, que fan referència a propietats del monestir de Sant Victorià d'Assan, al Sobrarb, Aragó. Les propietats se situen entre Osca, Lleida, Barcelona, Saragossa i Terol. Es tracta dels testimonis més importants per entendre el pas de l'organització del camp romà al visigòtic i al medieval. Consisteixen en el testament i la donació de Vicenç, bisbe d'Osca, al monestir d'Assan,⁶⁰ dues donacions, dels monjos Gaudiosus i el bisbe Aquilinus, i dos decrets reials dels reis Leovigild i Recared.⁶¹ Ramon d'Abadal va fer

58. «Salvo Vitalis felix Turrisa».

59. COROMINES (1993-1997), vol. VI, p. 279.

60. FITA (1906, 155); FORTACÍN (1983); DÍAZ (1998).

61. TOMÁS-FACI; MARTÍN-IGLESIAS (2017).

referència a alguns dels documents del monestir d'Assan a l'obra *Catalunya carolíngia*. Interessen especialment el testament i la donació de Vicenç, perquè se n'ha estudiat detalladament la inserció en l'estructura del poblament i del paisatge, sobre la base dels nombrosos topònims que cita, que han permès identificar molts llocs.⁶² Amb tot, la resta dels documents reflecteixen una organització de l'espai similar als de Vicenç. Aquests darrers consisteixen en tres finques, allunyades entre si, a més de múltiples petites propietats que dona a una sèrie de colons i lliberts, ubicades entre el Pirineu lleidatà, Osca, *Ilerda* i *Caesaraugusta*. Com veiem, és un exemple clar de propietats descentralitzades, com era habitual al món romà. Reflecteixen una estructuració de l'espai en època visigòtica, que té molts signes de preexistències romanes tant en la toponímia com en el model cultural, i que en part sembla perviure fins als segles XI i XII.

En primer lloc és interessant que Vicenç jerarquitzava els llocs a què fa referència dins de *terrae* o *civitates*, és a dir, dins d'una organització administrativa perfectament romana. La resta de documents també prenen com a referent la ciutat romana (*Ieso, Ausa, Ilerda, Osicerda*). Les propietats es mostren molt ben estructurades. Les valls del Cinca i de l'Éssera funcionen com a eixos estructuradors i viaris, amb cultius diversificats complementats per l'explotació de la muntanya i la ramaderia, amb una agricultura mediterrània a les terres baixes, on els cereals devien tenir una importància primordial (*trigario*), com encara passa avui, però també amb vinya, olivera i productes d'horta, tot plegat complementat per ramaderia i segurament pastures de muntanya per a la transhumància. La vinya apareix en *centuas*, que eren terres parcel·lades geomètricament, que encara es reconeixen a la fotografia aèria. La part central de la propietat s'administrava des de la vil·la, i hi treballava la *familia servorum*, al capdavant de la qual hi havia el *villicus* o *actor*, mentre que la resta de les terres es donaven a conrear en parcel·les, a *coloni*, que pagaven una renda i una sèrie de prestacions al propietari. Els textos parlen d'esclaus, lliberts i *coloni*. Aquest model correspon al que refereix Pal·ladi, en el segle v, es reproduïx en el sistema que coneixem per les fonts monàstiques hispàniques i especialment es reconeix en les de sant Isidor.⁶³ És a dir, es reproduïx força l'estructura creada ja en el segle iv. Ara bé, els documents reflecteixen clarament la importància i

62. ARIÑO; DÍAZ (2002); *id.* (2003).

63. DÍAZ (1998), p. 260.

el poder econòmic creixent de l'Església, així com la usurpació de les funcions fiscals de l'Estat per part dels grans propietaris eclesiàstics i aristocràtics.

De fet, sabem que al període visigòtic les estructures ciutadanes segueixen sent la referència, per bé que ja no funcionin com els centres d'administració política i judicial que havien estat. L'Església va calcar les estructures ciutadanes romanes per a les seves demarcacions episcopals. El nucli urbà va passar a ser la seu del nou poder eclesial amb el palau episcopal, mentre que el *comes ciuitatis* assolía les funcions fiscals i judicials. Tanmateix, l'estructura romana de la ciutat, que comprèn nucli urbà i territori, es va anar dissolent i les dues parts estaven emprant camins separats.⁶⁴

CONCLUSIONS

La progressió constant de la concentració de la propietat territorial és una tendència que s'observa al llarg de tota la història de Roma. Els agrònoms llatins adverteixen constantment dels perills d'aquesta evolució. La societat va anar donant símptomes de contradiccions ja en el segle II. Però el segle III, especialment el període de l'anarquia militar entre 235 i 284, va ser el detonant de la crisi del sistema. Els establiments menors van desaparèixer a favor de les vil·les més grans, que en canvi van créixer en riquesa,⁶⁵ i a mesura que això passa, les relacions comercials de llargues distàncies es van afeblir i s'escurcen els seus radis d'acció. La crisi del segle III va ser tant política com econòmica, i va provocar una transformació profunda en tots els àmbits. Això va comportar un canvi important en el poblament agrari, que respon a un canvi en les formes de control i d'explotació del territori, en què les vil·les tardoromanes es converteixen en centres de gestió de gran propietat i latifundis, on els propietaris tendeixen a residir cada cop amb major persistència.

El segle IV torna a ser un gran moment d'esplendor de les vil·les romanes, que funcionen, però, dins de paràmetres molt diferents del sistema de la vil·la que havia caracteritzat l'Alt Imperi. A les províncies, l'arquitectura de la vil·la tardana assoleix nivells de luxe que no havia tingut durant els períodes precedents, per bé que al costat de magnífiques residències de camp, la immensa majoria dels

64. DÍAZ (2000).

65. REVILLA; GONZÁLEZ i PREVOSTI (2008).

establiments rurals presenten un retrocés i una ruralització notable. El colonat es generalitza cada cop més, queda lligat a la terra, i passa a ser controlat de forma força directa pels propietaris de les vil·les o un *procurator* que actua en nom seu. La gran vil·la es converteix en el centre de poder, i acaba assumint les funcions fiscals, jurídiques, econòmiques i fins religioses. A redós d'aquestes vil·les també es van erigint capelles cristianes que es converteixen en el centre de culte de la regió, i que poden estar en l'origen de parròquies posteriors.

Ara bé, en el segle v, amb el trasbals de les invasions visigodes, les cases de camp van sent més insegures i els propietaris rics es van replegant a les seves residències de ciutat, o en nuclis fortificats. El segle vi és el darrer moment de les grans vil·les residencials, i són molt poques les que resisteixen o que encara construeixen espais de luxe. En aquest moment, la població camperola dispersa pel camp tendeix també a agrupar-se en poblats,⁶⁶ com per exemple els ben coneguts de Vilaclara a Castellfollit del Boix, o el del Puigrom a Roses.

En aquest procés, en època visigoda, les ciutats van tornar a tenir un paper com a residència de propietaris agrícoles, seu de l'administració de justícia, de la recollecció d'impostos i seu dels bisbats. Per contra, el dinamisme econòmic i de mercat es va limitar al camp, que va iniciar un procés força més independent, on fins l'aspecte de culte religiós es va resoldre en les capelles rurals i els monestirs. Hem de tenir present que el món rural de l'àrea catalana presenta signes clars de cristianització precoç, ja a partir del segle iv.⁶⁷ Camp i ciutat inicien camins diferents. Es trenca la unitat que havia caracteritzat la ciutat de l'antiguitat, la ciutat estat on nucli urbà i territori formaven un tot deixa de tenir entitat.⁶⁸ A partir d'aquest moment pren sentit el concepte de la ciutat centre de consum i parasitària del camp, mentre que en el món romà resultava ben discutible.⁶⁹ Amb tot, és molt interessant observar com es mantenen moltes formes romanes al camp, essencialment de vertebració del territori dins l'estructura de la ciutat romana. El paisatge conserva les fronteres, els camins, les formes dels camps, els seus límits, les seves infraestructures, de tal manera que encara resulta ben present la referència a la ciutat a què havien pertangut.

66. ROIG (2009); GIBERT (2012).

67. PREVOSTI (2019), p. 127.

68. DÍAZ (2000).

69. PREVOSTI (2005), p. 293-294.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d' (1967). *Els precedents antics a la història de Catalunya*. Barcelona: Editorial Selecta.
- ARCE, Javier (2008). «Musivaria y simbolismo en las *villae* tardorromanas». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GARCÍA-ENTERO, Victoria, i GIL SENDINO, Fernando [eds.]. *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón: Ediciones Trea, p. 86-97.
- ARIÑO, Enrique; DÍAZ, Pablo de la Cruz (2002). «El campo: propiedad y explotación de la tierra». A: TEJA, Ramón [ed.]. *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*. Bari: Edipuglia, p. 59-96.
- (2003). «Poblamiento y organización del espacio: la Tarraconense pirenaica en el siglo VI». *Antiquité Tardive*, núm. 11, p. 223-237.
- BALMELLE, Catherine (2001). *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine. Société et culture de l'Antiquité tardive dans le Sud-Ouest de la Gaule*. Bordeus-París: Ausonius-Aquitania.
- BARTOLDUS, Marco Johannes (2012). *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus. Welt und Wert spätrömischer Landwirtschaft*. Augsburg: Wißner-Verlag.
- BLÁZQUEZ, José María (1997). «Relaciones de Melania la Joven con la sociedad del Bajo Imperio». A: LORING, María Isabel [ed.]. *Homenaje al profesor Abilio Barbero*, Madrid, p. 349-366.
- BRÜHLMANN, Beate (2015). «Die Zentralräume in der villa von Centcelles. Zur funktionalen bedeutung im kontext der zeitgenössischen Villenarchitektur Hispaniens und Galliens». A: ARBEITER, Achim; KOROL, Dieter [dir.]. *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*. Tübingen-Berlín, p. 49-64.
- CARRIÉ, Jean-Michel (1993). «Le riforme economice da Aureliano a Costantino». A: SCHIAVONE, Aldo [ed.]. *Storia di Roma*, III, 1. Torí: Einaudi, p. 283-322.
- CHAVARRIA, Alejandra (2007). *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*. Turnhout: Brepols Editor, «Bibliothèque de l'Antiquité Tardive», núm. 7.
- CLARIANA, Joan Francesc; PREVOSTI, Marta (2016). «La represa de les excavacions arqueològiques a Torre Llauder després de la inauguració del mur. Resum de l'actuació al subsol de l'aula principal». *10è Col·loqui Història a Debat*. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 93-122.
- COROMINES, Joan (1993-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Ed. Curial.

- DÍAZ, Moisés; MACIAS, Josep Maria (2007). «La vil·la romana de la Pineda/ Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)». A: *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Fòrum*, núm. 13, p. 133-151.
- DÍAZ, Pablo de la Cruz (1998). «El testamento de Vicente: propietarios y dependientes en la Hispania del s. VI». A: HIDALGO, María José; PÉREZ, Dionisio, i GERVÁS, Manuel J. R. [eds.]. *Romanización y reconquista en la península Ibérica: Nuevas perspectivas*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 257-270.
- (2000). «City and Territory in Hispania in Late Antiquity». A: BROGIOLO, Gian Pietro; GAUTHIER, Nancy, i CHRISTIE, Neil [eds.]. *Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden-Boston-Colònia: Brill, p. 3-35.
- DUNBABIN, Katherine M. D. (2003). *The Roman Banquet. Images of Conviviality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DUVAL, Noël (1984). «Les maisons d'Apamée et l'architecture 'palatiale' de l'antiquité tardive». A: BALTY, Jean-Charles [ed.]. *Aspects de l'architecture domestique d'Apamée*. Fouilles d'Apamée de Syrie. Brussel·les: Miscellanea Fasc. 13, p. 447-470.
- ELLIS, Simon (1988). «The End of the Roman House». *American Journal of Archaeology*, núm. 92, 4, p. 565-576.
- (1991). «Power, Architecture, and Décor: How the Late Roman Aristocrat Appeared to His Guests». A: GAZDA, Elaine K. [ed.]. *Roman Art in the Private Sphere*. Ann Arbor (Michigan): The University of Michigan Press, p. 117-138.
- (1997). «Late antique dining: architecture, furnishing and behaviour». A: LAURENCE, Ray; WALLACE-HADRILL, Andrew [eds.]. *Domestic space in Roman world: Pompeii and beyond*. Portsmouth RI: Journal of Roman Archaeology, supp. 22, p. 41- 51.
- ESPINOSA, Urbano (2006). «Civitates y territoria en el Ebro medio: continuidad y cambio durante la Antigüedad tardía». A: ESPINOSA, Urbano; CASTELLANOS, Santiago [eds.]. *Comunidades locales y dinámica de poder en el norte de la península Ibérica durante la Antigüedad tardía*. Logronyo: Universidad de la Rioja, p. 41-99.
- ETTIENNE, Robert (1989). «Ausone, propriétaire terrier et le problème du latifundium au IV^e siècle ap. J.-C.». A: CHRISTOL, Michel; DEMOUGIN, Ségo·lène; DUVAL, Yvette; LEPELLEY, Claude, i PIETRI, Luce [eds.]. *Institutions*,

société et vie politique dans l'empire romain au IV^e siècle ap. J.C. París: École Française de Rome, p. 305-311.

- FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GIL SENDINO, Fernando (2008). «La villa romana de Veranes (Gijón, Asturias) y otras villas de la vertiente septentrional de la cordillera cantábrica». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GARCÍA-ENTERO, Victoria, i GIL SENDINO, Fernando [eds.]. *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón: Ediciones Trea, p. 435-480.
- FITA, Fidel (1906). «Patrología visigótica. Elpidio, Pompeyano, Vicente y Gabino, obispos de Huesca en el siglo VI». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 49, p. 137-169.
- FITCH, John G. (2012). Marco Johannes Bartoldus, *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus: Welt und Wert spätrömischer Landwirtschaft*. Augsburg: Wißner-Verlag, 2012. 376. *Bryn Mawr Classical Review 2012.12.54* <https://bmcr.brynmawr.edu/2012/2012.12.54>
- FORTACÍN, Javier (1983). «La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto». *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 47-48, p. 59-64.
- FRÍAS, Carolina (2008). «Las formas de explotación del medio rural en el sur de la Tarraconense: la provincia de Alicante». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon, i PREVOSTI, Marta [eds.]. *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 183-189.
- GARCÍA MERINO, Carmen (2008). «Almenara de Adaja y las villas de la submeseta norte». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GARCÍA-ENTERO, Victoria; GIL SENDINO, Fernando [eds.]. *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón: Ediciones Trea, p. 412-434.
- GARCÍA MERINO, Carmen; SÁNCHEZ SIMÓN, Margarita (2001). «Excavaciones en la villa romana de Almenara-Puras (Valladolid). Avance de resultados». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, núm. 67, p. 99-124.
- (2004). «De nuevo acerca de la villa romana de Almenara de Adaja (Valladolid). Excavaciones de 1998 a 2002». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 77 (2004), p. 177-195.
- GIBERT, Jordi (2012). «L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII, p. 353-385.

- GUIART, Josep; PALET, Josep Maria, i PREVOSTI, Marta (2003) «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 129-157.
- HEATHER, Peter (2005). *La caïda del Imperio romano*. Barcelona: Crítica.
- JÁRREGA, Ramon (2000). *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló de la Plana: Universitària, núm. 38. Diputació de Castelló.
- (2013). «El poblament tardoantic al sector meridional de la Tarraconensis (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitàncies i diferències». A: PREVOSTI, Marta; LÓPEZ VILAR, Jordi, i GUITART, Josep [eds.] *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Documenta, núm. 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Institut d'Estudis Catalans, p. 167-182.
- KEHOE, Dennis p. (2007). *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- (2013). «The State and Production in the Roman Agrarian Economy». A: BOWMAN, Alan; WILSON, Andrew [eds.]. *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production, Oxford Studies on the Roman Economy*. Oxford: Oxford University Press, p. 33-53.
- LÓPEZ MULLOR, Alberto (2017). *Poblado ibérico y villa romana de Darró o Adarró (siglos VI a.C.-VI d.C.)*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- LÓPEZ VILAR, Jordi; PREVOSTI, Marta, i FIZ, Ignacio (2010). «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies / A Study of the Population by Chronological Periods and Typologies». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep [eds.]. *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Documenta, núm. 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Institut d'Estudis Catalans, p. 372-403.
- MARÍ, Lluís; REVILLA, Víctor (2006). *La vil·la romana del Romeral. Els mosaics. Art arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Lleida: Ajuntament d'Albesa i Diputació de Lleida.
- (2020). «La arquitectura de la villa del Romeral (Albesa, la Noguera) en la antigüedad tardía». A: MARTÍNEZ, Rafael; NOGALES, Trinidad; RODÀ, Isabel [coord.]. *Las villas romanas bajoimperiales de Hispania*. Palència: Diputació de Palència, p. 309-320.

- MAYER, Marc (1991). «La història de Barcelona segons els escriptors clàssics». A: SOBREQUÉS, Jaume [dir.]. *Història de Barcelona*, I. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 239-270.
- (2015). «¿Propiedades de los *minicii natales* de *Barcino* en África?». *L'Àfrica romana*, p. 1511-1520.
- MENÉNDEZ, Xavier; SOLIAS, Josep Maria (1985). «Problemes entorn del Baix Imperi al curs inferior del Llobregat». *Pyrenae*, núm. 21, p. 157-168.
- (1996-97). «La romanització del territori meridional de la colònia *Barcino*. El cas de la vall de la riera de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)». A: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XXXVII, p. 755-782.
- MORVILLEZ, Eric (1995). «Les salles de réception triconques dans l'architecture domestique de l'Antiquité tardive en Occident». *Histoire de l'Art*, núm. 31, p. 15-26.
- (2007). «Le fonctionnement de l'audience dans les grandes demeures de l'Antiquité tardive (IV^e-V^e siècles)». A: CAILLET, Jean-Pierre; SOT, Michel [eds.]. *L'audience. Rituels et cadres spatiaux dans l'Antiquité et le haut Moyen Age*. París: Ed. Picard, p. 175-192.
- NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al NE de Catalunya*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- OLESTI, Oriol (2006). «Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'ager *Barcinonensis*». *Laietania*, núm. 16, p. 163-75.
- PARKER, Allan John (1992). *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 580.
- POVEDA, Antonio M. (2008). «Las *villae* romanas del sur de Hispania Tarraconense (ss. II a.C. - III d.C.). Las tierras de Murcia y Alicante». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon, i PREVOSTI, Marta [eds.]. *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 259-279.
- PREVOSTI, Marta (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: «Monografies Badalonines», núm. 3, Museu Municipal de Badalona.
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Barcelona: Ed. Dalmau, Caixa d'Estalvis Laietana.
- (2005). «L'època romana». A: GIRALT, Emili [dir.]; SALRACH, Josep M., i GUITART, Josep [coord.]. *Història agrària dels Països Catalans*. Vol 1.

- Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 293-480.
- PREVOSTI, Marta; COLL, Ramon (2021). «L'edificio ottagonale tardoantico della villa della Gran Via - Can Ferrerons (Premià de Mar - Barcelona)». A: BALDINI, Isabella; SFAMENI, Carla [eds.]. *Abitare nel Mediterraneo tardoantico. Atti del III Convegno Internazionale del Centro Interuniversitario di Studi sull'Edilizia abitativa tardoantica nel Mediterraneo (CISEM)*. Bari: Edipuglia, p. 427-434.
- REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon, i PREVOSTI, Marta [eds.] (2008). *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. I i II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- RODA, Sergio (1985). «Fuga nel privato e nostalgia del potere nel IV sec. D. C. Nuovi accenti di un'antica ideologia». A: *Le trasformazioni della cultura della tarda antichità*. Atti del Convegno. Roma, p. 95-108.
- RODRIGO, Esther (2013). «L'estructuració del territori i evolució del poblament i de la xarxa viària de l'ager *Iessonensis*». A: PREVOSTI, Marta; LÓPEZ VILAR, Jordi, i GUITART, Josep [eds.] *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Documenta, núm. 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Institut d'Estudis Catalans, p. 201-216.
- ROIG, Jordi (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». A: QUIRÓS, Juan A. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia, núm. 1*. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 207-251.
- ROSSITER, Jeremy (1991). «Convivium and villa in late antiquity». A: SLATER, William J. [ed.]. *Dinning in classical context*. Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 199-214.
- SÁNCHEZ SIMÓN, Margarita (2020). «Los espacios de la casa y su programa decorativo. La *pars urbana* de la villa romana de Almenara de Adaja-puras (Valladolid, España)». A: MARTÍNEZ, Rafael; NOGALES, Trinidad; RODÀ, Isabel [coord.]. *Las villas romanas bajo imperiales de Hispania*. Palència: Diputación de Palencia, p. 407-416.
- SCOTT, Sarah (2004). «Elites, Exhibitionism and the Society of the Late Roman Villa». A: CHRISTIE, Neil [ed.]. *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Londres: Routledge, p. 39-66.

- SFAMENI, Carla (2005). «Le ville in età tardo-antica: il contesto storico-archeologico». A: VOLPE, Giuliano; TURCHIANO, Maria [eds.]. *Paesaggi e insediamenti rurali in Italia meridionale fra tardoantico e alto medioevo*. Bari: Edipuglia, p. 463-479.
- (2006). *Ville residenziali nell'Italia tardo antica*. Bari: Edipuglia.
- SODINI, Jean-Pierre (1995). «Habitat de l'Antiquité tardive». *Topoi*, núm. 5, p. 151-218.
- (1997). «Habitat de l'Antiquité tardive (2)». *Topoi*, núm. 7, p. 435-577.
- TARRADELL, Miquel (1968). «Población y propiedad rural en el Este peninsular durante el Bajo Imperio». *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 164-169.
- THÉBERT, Yvonne (1987). «Private life and domestic architecture in Roman Africa». A: VEYNE, Paul [ed.]. *A history of private life: from pagan Rome to Byzantium, 313-409*. Cambridge, MA; Londres: Harvard University Press.
- TOMÁS-FACI, Guillermo; MARTÍN-IGLESIAS, José Carlos (2017). «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)». *Mittellateinisches Jahrbuch*, núm. 52. 2, p. 261-286.
- VELÁZQUEZ, Isabel (2007). *La literatura hagiográfica. Presupuestos básicos y aproximación a sus manifestaciones en la Hispania visigoda*. Burgos: Fundación del Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, «Libros Singulares», núm. 17.
- VERRIÉ, Frederic Pau (1992). «Luci Minici Natal». A: *Roma a Catalunya*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, p. 164-167;
- WALLACE-HADRILL, Andrew (1988). «The Social Structure of the Roman House». *Papers of the British School at Rome*, núm. 56, p. 43-97.